

□ *NİZAMİ CƏFƏROV*

(Aktaran) *SÜLEYMANOVA GULNARA*

ÜMUMTÜRK ƏDƏBİ DİLİ (TÜRKİ) TƏŞƏKKÜLÜ, TƏKAMÜLÜ, TƏNƏZZÜLÜ

COMMON TURKIC LITERARY LANGUAGE (TURKI):
TENSIVE, EXCESSIVE, REVOLUTIONARY

Abstract

In this article, the general history, structure and development of the Turkic language; finally, the effects of decreasing language throughout history have been tried to be explained.

Key words

Turkic language, language, history.

Müərrəd

Bu yazıda Türk dilinin ümumi tarixi, quruluşu və inkişafı və nəhayət, azalan dilin tarix boyunca təsirləri izah edilməyə çalışıldı.

Əsas söz

Türk dili, dil, tarix.

Azərbaycan Türkcəsinin – ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşdığı dövrün sonlarına doğru Azərbaycanda (və həmhüddud regionlarda) yazı dili olaraq Türki fəaliyyət göstərir. Nəsimidən Füzuliyə qədər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri məhz bu dildə yazıb yaratmışlar.

Ümum Türk ədəbi dili (Türki) barədə aparılmış araşdırmalar (xüsusilə 50 – ci illərdən sonra) gözlərimiz önünə, min ilə qədər tarixi olan mükəmməl bir dil təzahürünün mənzərəsini cızır – həmin dil təzahürü orta əsrlər Türk bədi, elmi, ictimai – siyasi ...təfəkkürünün əsas ifadə forması olmuş, XVII – XVIII əsrlərdə isə milli (müasir) Türk ədəbi dillərinin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Ümum Türk ədəbi dilinin (Türkinin) təşəkkülü, təkamülü – gələ - gələ regional xüsusiyyətlər kəsb etməsi, tənəzzülü - milli müasir) Türk ədəbi dillərinin formalaşması türkologiyanın aktual problemlərindən biri olaraq qalır: ümum Türk ədəbi dili (Türki) nə zaman, hansı linqvistik, etnokulturoloji, sosial - siyasi əsaslar üzərində təşəkkül tapır? Nə cür inkişaf edir? Necə regionlaşır? Türkinin regionlaşması ilə milli (müasir) Türk ədəbi dillərinin təşəkkülü arasında hansı münasibətlər mövcuddur?...-kimi suallar müasir Türk dilçiliyini, ümumən filologiyasını düşündürməkdədir. Və Türkinin ümum Türk mədəniyyəti tarixində oynadığı rolun miqyasını təsəvvür etmək üçün təkcə onu demək kifayətdir ki, II minilliyin əvvəllərindən (Y. Balasaqunlunun “ Kutadqu bilik” indən, Ə. Yüqnekinin “Atəbət’ül-həqaiq”indən, Ə. Yəsəvinin “Divani – hikmət”indən) XVII –XVIII əsrlərə (Əbülqazi xanın “Şəcəreyi – tərakiməsi”nə, bir sıra rəsmi – işgüzar sənədlərə) qədər yüzlərlə, minlərlə bu və ya digər dərəcədə mükəmməl yazılı abidə məhz bu dildə, yaxud onun müxtəlif (əsasən üç) regional təzahür formalarında qələmə alınmışdır. Orta əsrlərdə Türk şairləri, mütəfəkkirləri, ictimai – siyasi dövlət xadimləri... Türkidə nə qədər böyük əsərlər yazmışlarsa, həmin əsrlərin Türk katibləri, xəttatları, rəssamları da eyni dərəcədə böyük ustalılıqla, şövqlə həmin əsərlərin üzünü köçürmüş, gözəl sənət nümunələri (əlyazma kitabları) yaratmışlar.

Lakin müəyyən cəhdləri çıxmaq şərti ilə, ümum Türk ədəbi dili (Türki)bu günə qədər ətraflı (və düzgün elmi metodologiya ilə) araşdırılmamışdır ki, bunun da səbəbləri əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Xüsusilə əsrimizin 30 – cu illərindən etibarən türkologiyada hər bir müasir Türk dilinin (eləcə də xalqının) tarixini “ müstəqilləşdirmək”, faktiki olaraq ümum Türk kontekstindən çıxarmaq, hər bir Türk xalqı üçün “müstəqil” genezis uydurmaq tendensiyası mövcud olmuşdur;
2. “Sovet Türkologiyası” ümumiyyətlə, Türkcənin tarixini canlı funksional bir proses kimi geniş mənada dünya mədəniyyətini tarixinin üzvi tərkib hissəsi kimi deyil, əlaqəsiz hadisələr yığımı, bir növ “muzey materialı” kimi təqdim etmiş, tarixi qrammatika “hər yerdə” ədəbi dil tarixini üstləmişdir;
3. Ümumtürkoloji miqyasda işləməyə, araşdırmalar aparmağa qadir olan kadrların yetişməsi üçün (xüsusilə milli respublikalarda) nəinki şərait yaradılmamış, əksinə, bu cür araşdırmalar Moskva tərəfindən ardıcıl olaraq məhdudlaşdırılmış və ciddi nəzarətə götürülmüşdür.

Lakin bu bir həqiqətdir ki, ümum Trk ədəbi dili (Türki) düzgün metodologiya ilə (və hərtərəfli) öyrənilməsə, müasir (milli) Türk ədəbi dillərinin mənşəyi, tipologiyası barədə az – çox elmi bir söz demək çətinidir.

Hər bir mükəmməl ədəbi dil təzahürü kimi, Türki də **təşəkkül, təkamül və tənəzzül** dövrləri keçirmişdir:

1. **Təşəkkül dövrü (IX – XI əsrlər).**
2. **Təkamül (regionallaşma) dövrü (XIII – XVI əsrlər).**
3. **Tənəzzül (süqut) dövrü (XVII – XVIII əsrlər).**

Müşahidələr göstərir ki, ümum Türk ədəbi dilinin (Türkinin) ilk, eyni zamanda yüksək normativliyə, funksional – üslubi imkanlara malik nümunələri XI – XII əsrlərdə meydana çıxır, bu isə o deməkdir ki, Türki bu və ya digər şəkildə təxminən I minilliyin sonlarından (təxminən IX əsrdən) mövcuddur. I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində Türkünstanda (xüsusilə Şərqi Türkünstanda) olduqca intensiv gedən ictimai – siyasi, etnokulturoloji proseslər Türkinin formalaşmasına əsaslı təsir göstərir ki, həmin proseslər aşağıdakılardır:

- a) Müxtəlif Türk etnoslarının – tayfalarının, yaxud boylarının, tayfa birliklərinin (Türk budun), eləcə də mənşəcə Türk olmayan Türkdilli etnosların Türkünstanda, xüsusilə onun Şərqi Türkünstanda təmərküzləşməsi, Türkünstanın çox sürətlə Türklüyün etnocoğrafi mərkəzinə çevrilməsi;
- b) Yazı mədəniyyətinin (burada söhbət kağız üzərində yazıdan gedir) əvvəlki dövrlərlə müqayisə olunmayacaq qədər inkişaf etməsi, ərəb əlifbasının Türk mədəni mühitində yayılması və s.

Türkinin təşəkkülünün etnolinqvistik şərti, XI əsrin böyük türkoloqu M. Kaşğarının dahiyənə bir aydınlıqla göstərdiyi kimi, müxtəlif Türk tayfa dillərinin ədəbi səviyyədə təmərküzləşmə - inteqrasiyasıdır. “Divani – lüğət – it – Türk” müəllifi, əsərinin əsas ideyası olan həmin ədəbi təmərküzləşmə - inteqrasiya mövqeyində duraraq, müxtəlif Türk tayfa dillərinə məxsus fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri təbii haldan daha çox “normadan yayınma”, “normanı pozma” kimi şərh edir. Bu isə o deməkdir ki, I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərində (IX – XI əsrlərdə), bir tərəfdən, Türk tayfa dillərinin (oğuz, qıpçaq, karluq – uyğur..) diferensiasiyası gedirsə (xalq dili səviyyəsində), digər tərəfdən ədəbi dil, yaxud yazı dili səviyyəsində təmərküzləşmə - inteqrasiya güclənir.

V-X əsrlərdə Mərkəzi Asiyada geniş yayılan dialekt fəvqü (demək olar ki, ədəbi) dil təzahürləri Türkinin təşəkkülü üçün mənbə olmuşdur; həmin dövrə aid yazılı abidələrin (qədim Türk yazılı abidələrinin) dili üzərindəki müşahidələr göstərir ki, qədim Türkcə (Türkiyə qədərki yazılı Türkcə) kifayət qədər yüksək normativliyə malik olub, hansısa siyasi hegemonluğa çatmış bir tayfanın dili, yaxud müxtəlif Türk tayfa dillərinin mexaniki (necə gəldi) yığılı deyil, mükəmməl, mərkəzləşmiş, hətta konservativ bir epos dilidir. Bu dil ən azı şifahi şəkildə, yaxud şifahi ədəbi dil olaraq min illik bir təkamül dövrü keçmişdir ki, onun da ən azı yarısı yazılı dövrdür..

Qədim Türk yazılı abidələrin dili də ümum Türkcədir, lakin bununla (Qədim Türkcə ilə) Türki arasında əsaslı fərqlər vardır;

- a) Qədim Türkcə, əsasən V – X əsrlərdə yazı dili kimi işlənmiş, Türk epos təfəkkürünün ifadəsi olan xalq dili ilə əlaqəsi “üzülməmiş”, dialektfəvqü (demək olar ki, ədəbi) dil təzahürüdür, Türki isə orta əsrlərin bundan sonrakı dövründə mövcud olmuş, daha geniş coğrafiyanı əhatə edən, daha çox stilizasiya imkanlarına malik, daha ədəbi dil təzahürüdür;

b) Qədim Türkcə, əsasən **öz Türkcədir**, Türki isə geniş, intensiv və ardıcıl beynəlxalq ədəbi – mədəni dil münasibətləri meydanında olub, həmin münasibətləri (başqa dillərin təsirini) bilavasitə əks etdirir;

c) Qədim Türkcə run,sonra isə uyğur əlifbasında, Türkə isə ərəb əlifbasında yazılmışdır.

Bununla belə, **Türki qədim Türkcənin varisidir**. Və həmin varislikdə uyğur yazılı abidələrinin (IX – XI əsrlər) dili kofayət qədər əhəmiyyətli mövqeyə malikdir; qədim Türkcənin Türkiyə, yəni keyfiyyətcə yeni hadisəyə “çevrilməsində” uyğur yazılı abidələrinin dili özünəməxsus keçid mərhələsi təşkil edir. Qədim Türkcəni etnik (milli) zəmində saxlayan, “yad” ünsürlərin müdaxiləsinə, demək olar ki, imkan verməyən “qədim Türklər”dən fərqli olaraq, uyğur Türkləri Türkcəni müxtəlif dillərin (Hind, Çin, Tibet, İran və s.) təsiri üçün açdılar, müsəlman Türklər isə daha da irəli gedərək Türkcəni ərəb, fars dilləri qarşısında, demək olar ki, müdafiəsiz qoydular.

I minilliyinin sonlarında Türkinin norma mənzərəsinin necə olacağını müəyyən edən həm linqvistik, həm də ekstralingvistik prinsiplər qərarlaşır ki, bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) I minilliyin ortalarında formalaşmış qədim Türkcənin, bu və ya digər dərəcədə “uyğur Türkcəsi”nin norma – struktur, funksional – üslub əhəmiyyətləri, “təcrübə”si davam etdirilir;
- 2) Türkcə müsəlman dünyagörüşü, ideologiyası baxımından xüsusilə leksik – semantik sahədə müəyyən “redaktəyə” məruz qalır;
- 3) İslam xalqlarının - ərəblərin, farsların dillərinin Türkcəyə təsiri üçün geniş mədəni – ideoloji meydan açılır;
- 4) Ərəb əlifbası əsaslı bir dəyişikliyə uğramadan Türkcənin (Türkinin) əlifbası olur;
- 5) Türkinin geniş coğrafiyalarda (Şərqi Türküstandan Avropanın içərilərinə qədər) fəaliyyəti, müxtəlif regionlarda Türk xalq (tayfa) idi.
- 6) İllərinin, yaxud ləhcələrinin təsirinə müxtəlif cür reaksiya verməsi ilə əlaqədar, onun (Türkinin) regional təzahür formalarının təşəkkülü üçün şərait yaranır.

IX – XI əsrlərdə Türkinin hansı etnolingvistik əsasda təşəkkül tapdığını müəyyənləşdirməyə imkan verən ən mühüm mənbə M. Kaşğarının “Divani – lüğət- it – Türk”dür. “Divan” müəllifi müxtəlif Türk tayfa dilləri ilə yanaşı, həmin tayfa dillərinin (dialektlərinin) fəvqündə dayanan “xaqaniyyə Türkcəsi”ndən bəhs edir. “Xaqaniyyə Türkcəsi” oğuz, qırpaq və karluq – uyğur xüsusiyyətlərinin funksional inteqrasiyasından ibarət olub, XI – XII əsrlər Türk ədəbi dilinin əsaslarını təşkil etməkdədir.

“Divani – lüğət – it – Türk” Türkinin mənbələri barədə elmi – linqvistik məlumat verməklə yanaşı, orta əsrlər Türk, yaxud ümum Türk ədəbi dilinin (Türkinin) ilk nümunələrini əks etdirir :

Körklük topuğ özünqə,
Tatlığ aşığı azınqa,
Tutqıl qonuq ağırlıq,
Yazsun çavın budunqa.
Yaxud:

Bardı ərən qonuq bulub qutqa saqar,
Qaldı aliğ oyuq görüb evni yıqar.

XI – XII əsrlərdə M. Kaşğarının “Divan”ı ilə aşağı – yuxarı eyni dövrdə Y. Balasaqunlunun “Kutadqu biliq” (XI əsr), Ə. Yüqnəkinin “Atibət’ül – həqaiq” və Ə. Yəsəvinin “Divani – Hikmət” (XII əsr) əsərləri meydana çıxır. Bu əsərlərin, eləcə də “Quranə Kərim” in Türkcə tərcümə - təfsirlərinin (İslamın Türklər arasında daha sürətli yayılmasına çalışan Buxara ruhaniləri bu zaman hətta, mövcud ənənəni pozaraq, “Quran”ın “ilahi “ ərəb dilindən Türkcəyə çevrilməsini təhqir edən firva vermişdilər) dili Türkinin təşəkkül – formalaşma prosesinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Ümum Türk, yaxud orta əsrlər Türk ədəbi dili (Türki) XI – XII əsrlər mənbələrində “Xaqaniyyə Türkcəsi”, “Kaşğar dili”, “Kaşğar Türkcəsi” və s. adlandırılmış, “Türki” adını isə sonralar (XVI əsrdə) Nəvainin sələfi olan Cığatay şairləri işlətmişlər.

XI – XII əsrlərdə təşəkkül tapan Türkinin yenə də həmin əsrlərdə gedən etnososial proseslərin nəticəsi olaraq müxtəlif Türk etnokulturoloji regionların diferensiasiyası ilə əlaqədar olaraq regional təzahür formaları meydana çıxır ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. **Şərq (yaxud Türkiistan) Türkisi;**
2. **Şimal – Qərb (Qıpçaq) Türkisi;**
3. **Cənub – Qərb (Oğuz) Türkisi.**

Şərq (Türkiistan) Türkisi Şimal – Qərb (Qıpçaq) və Cənub – Qərb (Oğuz) Türkiləri ilə müqayisədə daha zəngin, daha geniş funksional imkanlara malik olmuş və sonunculardan fərqli olaraq, eyni zamanda müxtəlif Türk tayfa dillərinin – Şərqdən karluq, Şimaldan və Şimal-Şərqdən qıpçaq, Cənubdan və Cənub – Qərbdən Oğuz təsirini həmişə öz üzərində hiss etmişdir. Lakin zaman – zaman uyğurların – Karluqların Türkistanda sosial – siyasi, etnik – mədəni üstünlük qazanması ilə Qıpçaqlar daha çox Şimal – Qərbə, Oğuzlar daha çox Cənub – Qərbə sıxışdırıldılar (XI – XII əsrlərdə. Əslində sonralar da), Karluq (Cığatay) ünsürünün mövqeyi yüksəldi.

Şərq (yaxud Türkiistan) Türkisi Türkinin təşəkkül dövrünə düşən yazılı abidələrin: M. Kaşğarının “Divan”ı, Y. Balasaqunlunun “Kutadqu – biliq”i, Ə. Yüqnəkinin “Atibət-ül-Həqaiq”i və Ə. Yəsəvinin “Divani – Hikmət”inin dil təcrübəsinin bilavasitə davamıdır. Türkiistanın mürəkkəb etnokulturoloji təbiəti, müxtəlif Türk (və bir sıra qeyri – Türk) etnoslarının həmin regionda birlikdə yaşamaları yalnız təşəkkül dövründə deyil, təkamül dövründə də burada (Türkistanda) müxtəlif dil tipologiyalarının təzahürü üçün tarixi – coğrafi şərait yaratmışdır. Bununla belə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, aparıcı mövqe keyfiyyətə Karluq – Uyğur (onun davamı olan Cığatay) qoluna mənsubdur.

Türkiistan yazılı abidələrini Türkinin bu və ya digər təzahür formasına aid olması baxımından aşağıdakı şəkildə təsnif etmək mümkündür:

- a) Oğuz abidələri – “Oğuznamə” (Uyğur Oğuznaməsi), “Məhəbbətnamə” (XIII əsr), Rabquzinin “ Qissasül - Ənbiya”sı (XIV əsr), Zəməşşarının “Müqəddimat ül - Ədəb”i (XIV əsr), bir sıra tərcümə lüğətləri və s.

- b) Qıpçaq abidələri – Mahmud ibn Əlinin “Nəhcül – fəradis”i (XIV əsr), bir sıra tərcümə lüğətləri və s.
- c) Karluq – Uyğur abidələri – türkologiyada Ə. Nəvainin sələfləri sayılan şairlərin əsərləri (XIV əsr), Ə. Nəvainin əsərləri (XV əsr), Ə. Nəvainin bilavasitə davamçılarının əsərləri (XVI əsr), bir sıra dini əsərlər, Türküstan dövlətlərinin Türkcə rəsmi sənədləri və s.

Şimal – Qərb (Qıpçaq) Türkisi Şərq (Türkiistan), xüsusilə Cənub – Qərb (Oğuz) Türkisindən daha geniş bir ərazidə yayılmışdır. Buraya əsasən aşağıdakı ərazilər daxildir: Qərbi Asiya, Şərqi Avropa, Qərbi Avropa, Şimali – Şərqi Afrika (Misir) və s. Şimal – Qərb (Qıpçaq) Türkisində yazılmış abidələr içərisində lüğətlər xüsusi yer tutur. “Kitabi – Məcmueyi – Tərcümani – Türki və Əcəmi və Moğoli və Farsi (XIII əsr)”, “Codex Cumanicus” (XIV əsr), Əbu Həyyan əl – Əndəlusinin “Kitabi əl – idrak li – lisan əl – ətrak” (XIV əsr), “Kitab ət – töhfət üz – zəkiyyə fi’l – lüğət – it Türkiyyə” (XIV əsr), Cəmaləddin ət – Türkinin “Kitabi – bulqat əl – müştəq fi lüğət it – Türk və l – kifçaq” (XV əsr) və s.

Şimal – Qərb (Qıpçaq) Türkisi eyni zamanda Seyfi Sarayinin “Gülüstan bit – Türki” (XIV əsr), Qütbün “Xosrov və Şirin” (XIV əsr), S. Fəqihin “İrşadül – mülk və s- səlatin” (XIV əsr), M. Abdullahın “Şərhül – mənər” (XV əsr) və s. əsərlərində təmsil olunur ki, bunların hamısı ya bilavasitə, ya da bilvasitə tərcümə kitablarıdır. Əsas əlamətləri:

- 1) Şimal – Qərb (Qıpçaq) Türkisi, artıq qeyd ounduğu kimi, əsasən, praktik məqsədlərə xidmət edən tərcümə lüğətlərinin, dini - əxlaqi məzmunlu tərcümə kitablarının, rəsmi, yaxud işgüzar sənədlərin dilidir və Türkinin həmin regional təzahür formasında orijinal bədii, elmi əsərlər, demək olar ki, yazılmamışdır;
- 2) Şərq (Türküstan) və Cənub – Qərb (Oğuz) Türkisindən fərqli olaraq, Şimal – Qərb (Qıpçaq) Türkisi yalnız müsəlman dünyası ilə deyil, xristian (Qərb) dünyası ilə əlaqədə olmuş, əgər belə demək mümkünsə, dini – mədəni ehkamlara münasibətdə daha çox sərbəst bir cəmiyyətin dili keyfiyyətini qazanmışdır;
- 3) Karluq – Uyğurlara və “İslamın qılıncı”, yaxud “qılınc müsəlman” adını almış oğuzlara nisbətən qıpçaqlar daha sərbəst, daha “liberal” düşüncə (və həyat) tərzinə malik olduqlarına görə Şimal – Qərb (Qıpçaq) Türkisinin ədəbilik səviyyəsi Türkinin digər təzahür formaları ilə müqayisədə aşağı olmuş, xalq dilində gedən prosesləri (eləcə də Qərbi Avropada dilləri ilə ardıcıl və ya təsadüfi kontaktları) özündə əks etdirmişdir;
- 4) Qıpçaq yazılı abidələri çox müxtəlif areallarda yarandığına, Qıpçaq Türklərinin düşüncə sərbəstliyinə görədir ki, Türkinin həmin təzahür forması Cənub – Qərb (Oğuz), xüsusilə Şərq (Türküstan) Türkisinin fəal təsirinə məruz qalmışdır və bu təsirlər bəzən də o həddə çatır ki, Qıpçaqlar tərəfindən yaradılması heç bir mübahisə törətməyən bu və ya digər abidənin məhz Qıpçaq Türkisində olduğu mübahisə törədir;
- 5) Şimal – Qərb (Qıpçaq) türkisində yazılmış abidələrin orfoqrafiyasında izaha gələn və ya gəlməyən bir sərbəstlik (Türkcənin fonetikasına mövqeyindən ərəb əlifbasının ənənəvi yazı normalarına müdaxilə və ya “təcavüz”) müşahidə edilir. Bu da yazı sərbəstliyinin nəticəsidir ki, bir sıra hallarda bu və ya digər abidənin hansı xətt növündə yazıldığını müəyyənləşdirmək olmur və s.

Cənub – Qərb (Oğuz) Türkisi şərti olaraq “Kitabi – Dədə Qorqud”la (XI əsr) – “Kitabi – Dədəm Qorqud əla lisani – taifeyi oğuzan”la başlayır... Lakin Oğuzlar (xüsusilə Azərbaycana, oradan Kiçik Asiyaya yayılan səlcuqlar) Türkiyəstanda sələfləri kimi ərəb, fars dillərinə üstünlük verdiklərinə görə bu dillər XI – XIII əsrlərdə Azərbaycanda, Kiçik Asiyada böyük sosial – mədəni nüfuza malik olur; elmi əsərlər əsasən ərəbcə, bədii əsərlər əsasən farsca yazılır. Xətib Təbrizi, Əbül üla Gəncəvi, Qətran Təbrizi, Bəhmənyar əl Azərbayceni, Əfzələddin Xaqani, Mücirəddin Beyləqani, Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Cəlaləddin Rumi kimi böyük mütəfəkkirlər, sənətkarlar “Türk oğlu Türk” olsalar da, əsərlərini məhz ərəb və ya fars dilində qələmə almışlar. Bununla belə, onların dilindən, təfəkküründən Türklük süzüldüyünü, demək olar ki, mütəxəssislərin hamısı bu və ya digər şəkildə etiraf edir.

Cənub – Qərb (Oğuz) Türkisi XIII – XVI əsrlərdə aşağıdakı yazılı abidələrlə təmsil olunur: İ. Həsənoğlunun qəzəlləri (XIII əsr), “Dastani – Əhməd Hərami” (XIII – XIV əsrlər), Əlinin “Qisseyi – Yusif”i (XIII – XIV əsrlər), M. Zəririn “Yusif və Züleyxa”sı (XIV əsr), Qazi Bürhanəddinin, İ. Nəsiminin divanları (XIV əsr), M. C. Həqiqinin, Kişvərinin divanları (XVI əsr), Həbibinin, Ş. İ. Xətəinin, M. Füzulinin, M. Əmaninin əsərlərə (XVI əsr) və s. Buraya C. ibn Mühənnə, H. Naxçıvani, Hüsəm və başqalarının bir sıra məşhur tərcümə lüğətlərini də əlavə etmək lazım gəlir.

Cənub – Qərb (Oğuz) Türkisi mükəmməl ədəb dil təzahürü kimi bir sıra özünəməxsus əlamətlərə malik olmuşdur:

- 1) Müsəlman dünyasında, xüsusilə XII – XIII əsrlərdən etibarən oğuz Türklərinin siyasi – mədəni nüfuzlarının yüksəlməsi, eləcə də onların tutduqları əlverişli geopolitik mövqe (həmin mövqe həm Şərq, həm də Qərb dünyası ilə ardıcıl əlaqələrə şərait yaradırdı) Cənub – Qərb (Oğuz) Türkiyəsinin təkamülü üçün hər cür imkanlar açır;
- 2) Kiçik Asiyaya, oradan da Qərbi Avropaya yürüş edən oğuzlar İslam bayrağını, müsəlman ideologiyasını o dərəcədə yüksəklərə qaldırdılar ki, məhz onların gücünə Türk dili üç böyük İslam dilindən birinə çevrildi;
- 3) Oğuz Türklərinin saraylarda ərəb, fars, Türk dilləri bir sıra hallarda müvazi olaraq işlənməyə başladı, böyük sənətkarlar (məsələn, M. Füzuli) üç dildə əsərlər yaratdılar.
- 4) Türk dilini aparıcı İslam dilinə çevirmək iddiasının nəticəsi idi ki, Türkcə ərəb, fars dillərindən alınmalar hesabına Türki süni şəkildə “zənginləşdirildi” və “uçayaqlı” bir dilə çevrildi;
- 5) Cənub – Qərb (Oğuz) Türkisi uzun zaman Şimal – Qərb (Qıpçaq) Türkisi ilə qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur (həmin əlaqənin fəallığı birinci növbədə oğuzlarla qıpçaqların əsrlər boyu yanaşı yaşamaları, xüsusilə Misirdə sıx mədəni kontaktlara girmələrinin nəticəsi idi – xüsusilə XV əsrdən etibarən Şərq (Türkiyə) Türkiyəsinin Şimal – Qərb (Qıpçaq) və Cənub – Qərb (Oğuz) Türklərinə linqvokulturoloji təsiri sonuncular arasındakı uyğunluqları bir qədər də artırmış oldu.

Ümum Türk ədəbi dilinin (Türkinin) regional təzahür formaları arasındakı linqvistik norma fərqləri o qədər də böyük deyil: a) ən böyük fərq əslində fonetik normada olamlı idi, lakin ərəb əlifbasının, yazı qaydalarının həmin təzahür formalarının hər üçü üçün əsasən ümumi olması bu fərqləri gizlədir: b) leksik norma ilə bağlı daha çox diqqəti o cəlb edir ki, Şərq (Türkiyə) Türkiyəsində ərəb, fars mənşəli alınma sözlər Cənub – Qərb (Oğuz) Türkiyəsindəkindən az, Şimal – Qərb (Qıpçaq) Türkiyəsindəkindən çoxdur; c) bir sıra ümumi qrammatik kateqoriyalarda (xüsusilə

hal, xəbərlik və mənsubiyyət), feilə məxsus bəzi xüsusi qrammatik kateqoriyalarda cüzi norma fərqləri müşahidə edilir.

Ümum Türk ədəbi dili (Türki) XVI əsrdən sonra tədricən özünün tənəzzül dövrünü keçirir və XVII – XVIII əsrlərdə müxtəlif Türk – etnokulturoloji regionalarda meydana çıxmış yazılı abidələr həmin tənəzzül dövrünün əlamətlərini əks etdirir:

- a) Əsasən Türkidə yazılmış bir sıra abidələrin dilində bu və ya digər regionun o zamana qədər qeyri - ədəbi sayılan fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri get – gedə daha çox görünməyə başlayır;
- b) Müxtəlif Türk etnokulturoloji regionlarında yerli əhəmiyyətli (miqyaslı) folklorun yazıya köçürülməsi prosesi diqqəti cəlb edir – “ xalq kitabları” yaranır;
- c) Türkiyə (yaxud “ klassik üsluba) qarşı duran, get - gedə linqvistik – mədəni mövqeyi yüksələn “ folklor üslubu” tədricən yazı sahəsində də Türkinin fəaliyyətini faktik olaraq məhdudlaşdırır və s.

Türkinin tənəzzülü, fikrimizcə, aşağıdakı sosial – kulturoloji səbəblərdən irəli gəlir:

- 1) XVII – XVIII əsrlərdən etibarən Türk xalqları, yaxud millətləri (bununla əlaqədar olaraq Türk milli ədəbi dilləri) formalaşmağa başlayır ki, bu proses istər – istəməz ümum Türk ədəbi dilini (Türkini) etnik – mədəni əsaslardan tədricən məhrum edir;
- 2) Müstəqil Türk dövlətlərinin meydana çıxması, həmin dövlətlərin az – çox sabit sərhədlərinin müəyyənləşməsi, milli intibah hərəkatı və s. stixiyalı bir şəkildə olsa da bu və ya digər Türk ədəbi dili üçün özünəməxsus sosial – kulturoloji inkişaf meyilləri müəyyən edir;
- 3) Türk xalqları, millətləri (və dövlətləri) arasındakı orta əsrlərə məxsus fəal iqtisadi, ictimai – siyasi və mədəni - ədəbi əlaqələr yeni dövrdə kifayət qədər passivləşir, bu cür əlaqə zəifiyi Türkinin tarixi coğrafiyasının dağılmasına gətirib çıxarır;
- 4) Ümum Türk mədəniyyət mərkəzləri süqut edir, bunun əvəzində isə ayrı – ayrı dillərin inkişafı üçün sosial – mədəni şərt olan milli mərkəzlər meydana çıxır və s.

XVII – XVIII əsrlərdə formalaşmaqda olan milli (müasir) Türk dilləri ilə tənəzzül dövrü keçirən Türki (onun regional formaları) arasında sıx, çoxaspektli əlaqələr olmuşdur. Türkinin yazı – kitab dili normaları ədəbiləşmə prosesi keçirən xalq – folklor dili üçün nümunə təşkil etmiş və beləliklə, milli Türk ədəbi dilləri Türkinin regional təzahür formalarının bilavasitə “ nəzarəti” altında formalaşmışdır:

- a) Şərq (Türksitan) Türkisi – Özbək, Uyğur ədəbi dilləri
- b) Şimal – Qərb (Qırçaq) əvvəl Tatar, Başqırd, sonra Qazax, Qırğız, Kumık, daha sonra Qaraçay – Balkar, Noqay, Qaraqalpaq, Altay ədəbi dilləri
- c) Cənub – Qərb (Oğuz) türki – Azərbaycan, Türk, Türkmən ədəbi dilləri

Ümum Türk ədəbi dili (Türki), buraya qədər deyilənlərdən də göründüyü kimi, türk sistemli ədəbi dillər içərisində tarixi mövqeyinə (əhəmiyyətinə) görə heç biri ilə müqayisəyə gəlmir; Asəyanın şərqindən Avropanın qərbinə qədər müxtəlif mədəniyyət mərkəzlərində işlənən, müxtəlif xarakterli, üslublu yazılı abidələrdə təzahür edən bu dil orta əsrlər Türk təfəkkürünün

əsas ifadə forması kimi geniş yayılmış, dünyanın bir sıra mükəmməl ədəbi dillərinə meydan oxumuşdur.

Türki qədim Türk ədəbi (epos) dili əsasında təşəkkül tapmış, xüsusilə II minilliyin birinci yarısında zəngin bir təkamül tarixi keçirmiş, həmin minilliyin ikinci yarısında isə müasir Türk dillərinin formalaşması üçün nümunə verməklə öz tarixi – mədəni missiyasını başa çatdırmışdır.

1997 – 1998